

Леся Мартіросян
Артур Мартіросян

Виховний підхід до кримінальної відповідальності неповнолітніх у західноєвропейській ювенальній юстиції: історичний аспект

У статті розглянуто історичний контекст розвитку кримінальної відповідальності неповнолітніх, види покарань і процес їх гуманізації. Обґрунтовано, що засобом гуманізації покарання неповнолітніх злочинців став виховний підхід. Виявлено особливості історичних етапів його розвитку. Установлено, що на першому етапі становлення виховного підходу його суть полягала у виключенні підлітків із негативного соціального середовища (неблагополучної сім'ї, вуличних молодіжних угруповань тощо) та включення в штучно створене соціально-позитивне (реформаторії, притулки, клуби тощо); на другому – у поєднанні виховних і медичних підходів до виправлення неповнолітнього правопорушника та набуття ювенальним правосуддям терапевтично-виховного змісту; на третьому – у трансформації терапевтично-виховного підходу у відновно-виховний і появи відновного правосуддя.

Ключові слова: кримінальна відповідальність неповнолітніх, кримінальне покарання, реабілітаційна парадигма, виправний вплив, перевиховання, реінтеграція, ювенальне правосуддя, відновлювальне правосуддя.

Постановка наукової проблеми та її значення. Негативні соціально-економічні, політичні процеси, які відбуваються в нашому суспільстві (кризові явища в соціально-економічній, політичній та духовній сферах), деструктивно впливають передовсім на дітей і підлітків. Тож не дивно, що злочинність неповнолітніх становить серйозну проблему. Неповнолітні, що скоїли злочини, відбувають покарання у виховних колоніях кримінально-виконавчої системи України. «Європейські пенітенціарні правила» визначають, що «цілі виправного впливу на засуджених полягають у тому, щоб зберегти їхнє здоров'я та гідність, і, в тій мірі, в якій це дозволяє термін ув'язнення, сприяти формуванню у них почуття відповідальності та навичок, які будуть допомагати їх реінтеграції в суспільство, допоможуть їм дотримуватися вимог законності та задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення» [2, с. 67]. Досягнення поставленої в правилах мети може реалізуватись лише через формування у свідомості засуджених потреби дотримання законослухняної поведінки, їх перевиховання та соціальної реабілітації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Сьогодні ідеї виховання, перевиховання, соціальної реабілітації відображають мету покарання неповнолітніх злочинців. Наука терміни «виховання», «перевиховання», «реабілітація» тлумачить на межі таких галузей знань, як філософія, право, психологія, педагогіка, соціологія. У контексті цієї проблеми актуальні дослідження в галузі права (В. Трубников, О. Бандурка, А. Беляєва, Д. Ягунов, А. Гусак, М. Панасюк, В. Сулицький, Г. Радов, О. Колб, Є. Мельникова, М. Яцишин та ін.) та в галузі педагогіки (В. Виноградова-Бондаренко, П. Гусак, А. Скіць, О. Безпалько, А. Капська, Л. Мардахаєв, М. Галагузова, І. Зверева, В. Оржеховська, О. Караман, С. Коляденко, С. Коношенко, В. Костенко, Г. Лактіонова, О. Пилипенко, В. Синьов, С. Харченко, В. Шпак та ін.).

Водночас історичні аспекти розвитку виховних підходів до кримінальної відповідальності неповнолітніх під час становлення західноєвропейської ювенальній юстиції на сьогодні недостатньо досліджені.

Мета статті – дослідити особливості історичного розвитку виховних підходів до кримінальної відповідальності неповнолітніх під час становлення західноєвропейської ювенальній юстиції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ідеї виховання неповнолітніх злочинців почали формуватись із середини XIX ст. Поштовхом до цього стали перші пенітенціарні конгреси європейських країн, у яких розглядали питання педагогіки «виправлення» або «перевиховання» всіх вікових категорій ув'язнених. Наголошено на потребі вивчення особистості злочинця задля досягнення ефекту виправлення.

Д. Ягунов уважає, що «поява того, що ми сьогодні визначаємо як «соціальна робота зі злочинцями», та початок системної реалізації цієї функції на формальному рівні поставили реабілітацію на перше місце в переліку цілей кримінального покарання. Реабілітацію (виправлення) почали спри-

ймати як концептуально-ідеологічну основу та мету функціонування всієї системи «гуманістично орієнтованої» кримінальної юстиції». На думку науковця, основним чинником появи ідеї пенітенціарного «виправлення» стала потреба капіталістичної економіки в дешевій, дисциплінованій робочій силі, а культурні чинники в цьому процесі не були домінуючими. Ув'язнення перетворилося на покарання через прив'язку до виправної праці як головного реабілітаційного (виправного) інструменту [6].

Отже, виникає теорія реабілітації, у центрі якої постала ідея терапевтично-педагогічного характеру в'язничної праці. Мета покарання – виправлення злочинця – набула педагогічного характеру.

Реабілітацію неповнолітніх злочинців у європейських пенітенціарних системах, як і для дорослих, також здійснювали на основі ідеї перевиховання. Особливу увагу надавали проблемі організації спеціальних закладів для неповнолітніх правопорушників як самостійного інституту виконання покарань і ювенальної юстиції. Піонерами в цій справі стали Австралія та Сполучені Штати Америки. Значну роль у створенні ювенального правосуддя у США відіграли різноманітні громадські жіночі організації та їх лідери (Люсі Флауер, Джулія Латроп, Лаура Джейн Адамс), які обстоювали ідеали педології – науки, яка зародилася наприкінці XIX ст. в США. Педологія намагалась інтегрувати підходи різних наук (медицини, біології, психології, педагогіки) до вивчення розвитку дитини. Ідея про створення спеціальної науки про дітей – педології – належить американському психологові С. Холлу [5, с. 128].

У контексті педологічного підходу до проблем покарання неповнолітніх правопорушників, традиційні правові заходи, у тому числі й ув'язнення, під впливом громадськості, були замінені на виховні. Неповнолітній злочинець отримав статус, який прирівнював його до дітей, позбавлених батьківської опіки і спрямовував винятково у сферу опіки й виховання. Педологи вважали, що виховний підхід дасть змогу змінити моральну мотивацію поведінки неповнолітнього правопорушника і сприятиме його соціальній адаптації.

Реалізація педологічних ідей щодо неповнолітніх правопорушників розпочалась із відкриття 1899 р. в Чикаго (штат Іллінойс) спеціального суду в справах неповнолітніх та застосування до них режиму пробації (виховного нагляду), що став згодом одним із найпоширеніших і, на думку американців, найдієвішим методом поводження з неповнолітніми правопорушниками [4].

Створення спеціального суду в справах неповнолітніх та інституту пробації започаткувало розвиток ювенальної юстиції у Європі. У США вона розвивалась у двох напрямках: спеціалізація судочинства і спрощення судового процесу. Спеціалізація передбачала: слухання справ неповнолітніх в окремих приміщеннях і окремо від справ дорослих; відокремлення неповнолітніх від дорослих у місцях попереднього ув'язнення; формування спеціалізованого корпусу суддів у справах неповнолітніх.

Важливою особливістю американського суду для неповнолітніх було те, що установи опікунського нагляду над неповнолітніми підпадали під його юрисдикцію. Раніше ці функції на добровільних засадах виконували волонтери. Є. Мельникова акцентує увагу на державному характері опікунської служби як характерній особливості американського ювенального суду. Вона пише, що з 1905 р. в США було створено інститут піклувальників – прообраз сучасної служби пробації (опікунської нагляду). Вони виступали від імені держави, наділяли відповідними повноваженнями, за виконання яких отримували платню [4].

Суд у справах неповнолітніх був визнаний не судом кримінальної юстиції, а частиною канцлерського суду (у ньому вирішували переважно цивільні спори), було прийнято спеціальні закони, які обмежують гласність у судах для неповнолітніх. Що ж стосується виховного спрямування ювенальної юстиції, то цей принцип її діяльності почав посилюватись. Виправно-виховні установи не розглядали як єдиний засіб боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Сім'я, церква, школа, ювенальні суди, опікунські служби були визнані основними агентами перевиховання і виправлення неповнолітніх злочинців. Лише їхня невдача ставала причиною поміщення неповнолітнього у виправний заклад. Особливі вимоги були висунуті й до особистості судді. Його вважали центральною фігурою ювенального правосуддя. Суддя повинен був бути гуманним, тактовним, авторитетним, уміти здобувати довіру дітей, мати юридичну й педагогічну освіту, причому педагогічній надавалась перевага.

Ще одна неординарна особливість «дитячого» суду в США, яку також виділяє Є. Мельникова, – це його зв'язок із населенням судового округу. Взаємодія суду з установами опікунського нагляду за

неповнолітніми, накопичення завдяки цій співпраці значних відомостей про неповнолітніх правопорушників, зумовило появу в юриспруденції поняття «делінквент» («правопорушник»), яке у своїй основі об'єднало поняття «дитина-злочинець» та «дитина групи ризику» [4].

На початку ХХ ст., на фоні різкого зростання злочинності неповнолітніх, ідеї ювенальної юстиції, як альтернативи кримінально карального підходу, швидко заповнили Європу. Інститути ювенальної юстиції оформились у Канаді, в Англії і Уельсі, Німеччині, Франції, Бельгії, Австрії, Іспанії, Італії, Росії, Румунії, Польщі та ін. [1].

Науковці наголошують, що автономна ювенальна юстиція виникла аж ніяк не у всіх країнах, у яких було створено суди для неповнолітніх. Досить чітко позначилися два варіанти: 1) автономний суд, не пов'язаний із загальним судом; 2) склад загального суду, який отримав функції розгляду справ про неповнолітніх.

На самому початку існування судів для неповнолітніх автономна ювенальна юстиція була створена в США, Канаді, Англії, Бельгії, Франції, Греції (варіант), Нідерландах, Росії, Польщі, Угорщині, Єгипті, Японії (варіант), Австралії, Новій Зеландії (варіант), кантонах французької Швейцарії.

У Німеччині, Австрії, Іспанії, Португалії, кантонах німецької Швейцарії функції опікунських судів були з'єднані з функціями судів у справах неповнолітніх, що висунуло на перший план їх діяльності завдання судового захисту прав неповнолітніх, а не завдання боротьби зі злочинністю, як це сталося в судах першої групи країн.

Деякі країни пішли шляхом створення спеціалізованих складів суддів у справах неповнолітніх. Це сталося в Ірландії, Італії, Греції (варіант), Швейцарії (кантон Женева), Японії (варіант), Новій Зеландії (варіант).

Така була «стартова ситуація» для початку діяльності ювенальної юстиції [4].

Незважаючи на те, що ювенальне правосуддя в різних країнах мало різну форму, суть його була однаковою – установлення гуманного покарання для неповнолітніх злочинців задля їх виправлення і повернення в суспільство як повноцінних громадян. Практичний і науковий пошук у справі правосуддя для неповнолітніх у цих країнах здійснювали в аспекті інтеграції педагогіки та права. Знаковим моментом для розвитку виховних підходів до покарання неповнолітніх злочинців стало їх доповнення медичними, у яких злочинну поведінку неповнолітнього розглядали як симптом хвороби. У такому контексті природа злочину була не важлива; важливим було виправлення підлітка методами, адекватними його індивідуальним потребам. Індивідуально-реабілітаційний підхід передбачав співпрацю соціального працівника, психолога або психотерапевта у створенні індивідуальних програм виправлення. Вона залежала від глибини десоціалізації дитини.

«Національні системи ювенальної юстиції наповнювались різноманітними реабілітаційними службами (тренінговими, психотерапевтичними, соціально-психологічними), що працювали над корекцією психічного апарату підлітка, його поведінкових особливостей, спрямованих на засвоєння позитивних соціальних ролей. На цьому етапі соціальна робота полягала у залученні підлітків до діяльності цих служб проте, вона виносила «за межі» злочинну поведінку і її наслідки для суспільства» [3].

У виправних програмах, паралельно із соціально-педагогічним компонентом, який передбачав навчання, освіти тощо, їх невід'ємною складовою частиною стає медичний вплив на особистість злочинця (у вигляді психіатрії та психоаналізу).

Перша світова війна деякою мірою стала переломним моментом у застосуванні виховних підходів до покарання неповнолітніх правопорушників. Загострення всіх соціально-економічних проблем західноєвропейського суспільства, викликаних війною та її наслідками, спричинило величезний підйом злочинності неповнолітніх. У деяких країнах (Англія, Німеччина) почали застосовувати такі форми покарання неповнолітніх злочинців, що були далекі від усталеної виховної практики (примусова безкоштовна праця, побиття батогами). Поступово в практиці покарання неповнолітніх почали утверджувати тенденцію їх ізоляції від суспільства в закритих виховних закладах із жорстким контролем і дисциплінарними санкціями як основними методами виправлення.

Після Другої світової війни, особливо з другої половини ХХ ст., у розвитку концепції терапевтично-педагогічного виправлення простежуються ознаки кризи. Відбувається поступове витіснення батьків із процесу виховання дитини, чому сприяла спрощена судова процедура вилучення неповнолітнього із сім'ї і поміщення його у фостерну сім'ю задля корекції поведінки. Неповнолітні

правопорушники були фактично виведені з-під юрисдикції традиційного правосуддя, а кримінальне покарання було повністю замінено вихованням. У концепції терапевтично-педагогічного виправлення була відсутня ідея винуватості злочинця, відшкодування заподіяної шкоди, відповідальності за наслідки нанесені злочином. Науковці та практики сходились на думці, що підлітка розглядали як пасивного отримувача соціальних послуг, але не як суб'єкта вирішення ситуації, яку він створив. Побудова системи ювенальної юстиції лише на основі реабілітаційної парадигми мала обмежений характер. З одного боку, вона не убезпечувала суспільство від наслідків злочинної поведінки неповнолітніх, з іншого – переміщення підлітка в закрите середовище реформаторію перетворювало його в об'єкт маніпуляцій спеціалістів із виправлення поведінки й не давало змоги включити в соціально значуще для нього позитивне місцеве середовище, укріпити його соціальні зв'язки. Ізоляція підлітка не дає змогу залучити до реабілітаційного процесу ті соціальні групи, у яких він живе й діє. Закриті виправні заклади та інститут пробації не дозволяли акцентувати належність неповнолітнього до свого співтовариства в ролі позитивного члена [1].

Усі ці негативні явища в розвитку концепції терапевтично-педагогічного виправлення спричинили процес її трансформації. Ідеї перевиховання і виправлення перестають бути визначальними для мети покарання, а неповнолітнього злочинця суспільство вже не розглядає як дитину, що стала жертвою несприятливих життєвих обставин і, відповідно, потребує його допомоги. Д. Ягунов наголошує, що «західні країни вже давно віддали перевагу іншим цілям покарання, аніж реабілітація, де-факто визначивши їх як пріоритетні для спрямування всієї системи кримінальної юстиції: Британія та США – відплата за злочин та фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів (*incapacitation*), Скандинавські країни – залякування, Франція та Італія – *incapacitation*. Сучасні уявлення щодо покарання – це суміш мотивів помсти, залякування та фізичного унеможливлення вчинення злочинів, проте реабілітація вже не займає у цьому «рецепті» «суміші» цілей покарання належного місця, задовольняючись відверто маргінальним становищем. Нова реабілітація пов'язується з «максимумом» прав та можливостей», проте всі вони переслідують «мінімум» – мінімум соціальних втрат з боку злочинця замість максимуму – виправити його. Нова модель реабілітації, гадаємо, буде пов'язана з поняттям «дотримання прав», що не матиме нічого спільного з класичним «виправним впливом», який символізував реабілітацію із самого початку створення виправної в'язниці. Сучасна реабілітація – це «право бути покараним належним чином відповідно до закону» [6].

Трансформація терапевтично-виправної концепції завершилась на початку XXI ст. появою відновного правосуддя. Нова концепція включає потребу забезпечення захисту суспільства від протиправної поведінки неповнолітніх, відповідальності правопорушників, передбачає наявність обов'язку з відшкодування заподіяної шкоди, а не покарання. Така філософія покарання створює новий контекст розуміння реабілітаційної парадигми. Її суть розкривається в меті відновлювального правосуддя – надати правопорушникові можливість усвідомити й визнати шкоду нанесену злочином, розкаятись й отримати прощення. Примирення між жертвою, злочинцем і суспільством через усвідомлення наслідків злочину та відшкодування заподіяної шкоди – суть відновної реабілітації. Цінності, які лежать в її основі, і соціальні результати, на досягнення яких вона спрямована, продовжують надавати реабілітаційній парадигмі соціально-педагогічного звучання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Огляд історичного розвитку виховних підходів до кримінальної відповідальності неповнолітніх у західноєвропейській ювенальній юстиції дає підстави констатувати наявність особливостей у цьому процесі. Зокрема, у ньому простежуються певні історичні етапи. Перший етап (кінець XIX – початок XX ст.) – виникнення та становлення ювенального правосуддя, що відбувалось під верховенством педологічних поглядів на особистість дитини. Суть виховного підходу в правосудді для неповнолітніх полягала у виключенні підлітків із негативного соціального середовища (неблагополучної сім'ї, вуличних молодіжних угруповань) та включення в соціально-позитивні, що утворюються штучно (реформаторії, притулки, клуби тощо). Другий етап (початок XX – 60-ті рр. XX ст.) характеризується поєднанням у реабілітаційній концепції ювенального правосуддя виховного підходу з медичним. Цей етап можна означити як терапевтично-виховний. Третій етап (60-ті рр. XX – початок XXI ст.) – криза терапевтично-виховного підходу, його трансформація у відновно-виховний та поява відновного правосуддя. Якщо виховна (реабілітаційна) спрямованість ювенальної юстиції визначалась положеннями: неповнолітні підлягають турботі й опіці, суд керує цим процесом, ювенальне судочинство – це процес опіки, а не

кримінальний процес; то відновне правосуддя ґрунтується на інших – примирення між жертвою, злочинцем і суспільством, усвідомлення наслідків злочину та відшкодування заподіяної шкоди, які за своїм характером також виховні. Розбудова ювенальної юстиції на відновно-виховному підході, який сьогодні втілюється в західноєвропейських країнах, – свідчення ефективності виховання як засобу гуманізації покарання неповнолітніх злочинців.

Подальше вивчення проблеми застосування виховних підходів до кримінального покарання неповнолітніх злочинців полягає у вивченні історичних передумов їх виникнення задля об'єктивізації процесу його розвитку та всестороннього урахування набутого історичного досвіду в ювенальному правосудді.

Джерела та література

1. Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции [Электронный ресурс] / Г. Бэйзмор // Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития. – Вып. 1. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2004. – Режим доступа : <http://sprc.ru/wp-content/uploads/2012/08/Бэйзмор-Гордон-Три-парадигмы-ювенальной-юстиции.pdf>
2. Кримінально-виконавче право : зб. нормативно-правових документів / уклад. А. Х. Степанюк. – Х. : Право, 2005. – 464 с.
3. Мелешко Н. П. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития [Электронный ресурс] / Н. П. Мелешко. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006 – 787 с. – Режим доступа : <http://vse-uchebniki.com/yuvenalnaya-yustitsiya-pravo/yuvenalnaya-yustitsiya-opyt-zarubejnyih-stran-33755.html>
4. Мельникова Е. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы криминального права, криминального процесса и криминологии : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Е. Б. Мельникова. – 2-е изд., испр., доп. – М. : Дело, 2001. – 272 с. – Режим доступа : <http://gua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>
5. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.
6. Ягунов Д. Реабілітаційна парадигма в ХХІ столітті: чи варто залишати виправлення злочинців метою кримінального покарання? [Електронний ресурс] / Дмитро Ягунов. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/1238835/>

Мартиросян Леся, Мартиросян Артур. Воспитательный подход к криминальной ответственности несовершеннолетних в западноевропейской ювенальной юстиции: исторический аспект. В статье рассматривается исторический контекст развития криминальной ответственности несовершеннолетних, виды наказаний и процесс их гуманизации. Выявлены особенности исторических этапов развития воспитательных подходов к криминальной ответственности несовершеннолетних в ювенальной юстиции. Установлено, что суть воспитательного подхода в правосудии для несовершеннолетних на первом этапе заключалась в исключении подростков с негативной социальной среды (неблагополучной семьи, уличных молодежных группировок и т. д.) и включение в искусственно созданную, социально-позитивную (реформатории, приюты, общества и т. д.); на втором – в сочетании воспитательных и медицинских подходов и приобретении ювенальным правосудием терапевтическо-воспитательного содержания; на третьем – в трансформации терапевтическо-воспитательного подхода в восстановительно-воспитательный и появлении восстановительного правосудия.

Ключевые слова: криминальная ответственность несовершеннолетних, криминальное наказание, реабилитационная парадигма, исправительное влияние, перевоспитание, реинтеграция, ювенальное правосудие, восстановительное правосудие.

Martirosian Lesia, Martirosian Artur. Educational Approach to the Criminal Responsibility of Juveniles in the European Countries: Historical Aspect. The article deals with the historical context of the development of juveniles` criminal responsibility, types of punishments and the process of humanness of law. It is justified that educative approach became one of the main measure of humane punishment and was practised in criminal activity of the European countries with the appearance of juvenile justice. A special attention is paid to the peculiarities of the historical stages of the development of educational approach in criminal justice. The author describes each of three stages. It is stated in the article that the first stage was characterized by exception the juveniles from social environment (that is from troubled families, street groups etc.) and inclusion of these juveniles into artificial social positive environment (reformatory, receiving homes, clubs). The second stage is characterized by combination of educational and medical approaches to the correction of juveniles, and the third stage is characterized by the transformation of therapy educational approach in juvenile justice into renew-educational approach.

Key words: criminal responsibility of juveniles, criminal punishment, correctional influence, paradigm of resocialisation, reintegration, juvenile justice, educational influence, renew justice.

Стаття надійшла до редколегії
22.01.2015 р.